

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ Й ПРОЦЕСИ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ

Аналізуються особливості становлення національної ідентичності в умовах трансформації українського соціуму, а також розкриваються процеси маргіналізації та причини кризи національної ідентичності.

Ключові слова: *національна ідентичність, маргіналізація, трансформація суспільства, криза національної ідентичності.*

Динаміка світового розвитку з кінця ХХ століття істотно змістилася в бік процесу інтеграції. Людство поступово приходить висновку про те, що вижити сьогодні можна лише шляхом уніфікації технологічних, інформаційних, економічних, екологічних та інших технологій. Однак відмінності в соціальній, культурній, релігійній, етнічній, мовній та інших ідентичностей різних народів заважають їх об'єднанню.

Практично всі види ідентичності формуються на етапі усвідомлення індивідом своєї приналежності до тих чи інших спільнот. Здійснюючи процес національної ідентифікації, індивід ототожнює себе, перш за все, з державою, яка розглядається ним як гарант збереження і примноження національних, духовних, матеріальних цінностей, як вища форма організації соціуму, що дозволяє зберегти якісну визначеність нації. У процесі національної ідентифікації індивід приймає на себе обов'язки громадянина тієї чи іншої держави, декларує про своє ухвалення або не ухвалення типу державного устрою, який утвердився в країні; заявляє про те, згоден чи не згоден він з історичним вибором, переосмисленням людиною власної значущості й свого місця у світі.

Для України проблема ідентифікації є більш гострою ще й тому, що події на Сході у 2014–2015 роках ставлять її перед вибором нової ідентичності, яка сприятиме процесам формування політичної нації. Оскільки кожна нова генерація повинна переосмислювати, заново

створювати свою національну ідентичність, яка не є статичною конструкцією, а постійним процесом формування основних складових компонентів національного буття. Ці зміни граней ідентичності проходять за активної участі держави, політиків та науковців.

Аналіз української наукової літератури свідчить, що останнім часом вітчизняні вчені В. Андрущенко, В. Бех, І. Варзар, М. Вівчарик, Я. Грицюк, А. Колодій, І. Кресіна, Л. Нагорна, І. Оніщенко, М. Попович, Ю. Римаренко, М. Степико, М. Шульга та інш. приділяють багато уваги дослідженню феномену національної ідентичності в контексті трансформації українського соціуму.

Зазначимо, що проблематика національної ідентичності у будь-якому суспільстві тісно пов'язана з реальними перестановками, перерозподілами і переструктуруванням, саме тому, як наголошує Л. Дробіжева, феномен ідентичності є одним із ключових аспектів, що «найбільш чуйно реагують на політичні зміни в країні та світі в цілому» [2, с. 19].

Інтерес фахівців до даної теми пояснюється й іншими обставинами. По-перше, проблематика ідентичності отримує нове осмислення в контексті глобалізації з її суперечливими тенденціями. По-друге, змінилася ситуація, що вимагає уточнення концептуального змісту поняття ідентичності та визначення її критеріїв. По-третє, дослідження даної тематики може виявити ті риси кризи сучасної цивілізації, які впливають на становлення та зміну ідентичності, що дозволить легше адаптуватися до мінливих умов життя і дасть можливість знайти шляхи її подолання.

Слід згадати також про те, що Україна вже третє десятиліття робить спроби національної ідентифікації. Мисляча частина населення держави сьогодні все частіше задається питанням щодо перспектив розвитку України в контексті поступу Європейської цивілізації, яка ідеологами економічних реформ подається громадській думці як ідеал.

Накопичений різними дослідниками емпіричний матеріал носить багато в чому фрагментарний характер. Чимало тих, хто займається

проблемою національної ідентичності, спирається на дуже хиткі теоретико-методологічні підстави. Залишає бажати кращого й інтерпретація емпіричного матеріалу. Часто зустрічаються факти демонстрації дослідниками власної політичної ангажованості. Опубліковані матеріали з даної проблеми свідчать про наявність упередженої установки того чи іншого автора. Причому кількість матеріалів, де присутні зазначені установки, явно перевищує кількість матеріалів, де дається реальна оцінка стану національної свідомості та самосвідомості представників різних груп українського соціуму.

У нашому сьогоденні увиразнилися небезпечні, часом загрозливі тенденції для української перспективи. Ідея сучасної європейської держави, котра чітко окреслилася після подій на Майдані, у реальному житті перетворюється в зовсім інше – побудову державного утворення, де від України залишається тільки назва. У процесі продовження культурної й інформаційної експансії вимальовуються контури іншої України – нової колоніальної території без власної національної ідентичності.

Причини кризи національної ідентичності можна побачити в ідеологічній та світоглядній площинах нації, що пов'язано, перш за все, з виснаженням культурних, духовних чинників національної ідентичності, з тотальним нігілізмом у відношенні до історичного минулого, кризою національної культури, а також з відсутністю національної ідеї здатної консолідувати суспільство.

Витоки сьогоденної кризи знаходяться і в характері проведених реформ кінця минулого сторіччя, в результаті яких відбулася різка зміна ціннісних орієнтацій, які утверджувалися в життєдіяльності багатьох поколінь. Проведені реформи були стратегічно орієнтовані на заперечення унікальності національного духовного простору. У процесі реформування моделі державної культурної політики було втрачено уявлення про культуру як консолідуєчий державотворчий фактор. У філософській площині аналіз джерел кризи ціннісно-нормативної бази вітчизняної культури свідчить про

світоглядну невідповідність моделей реформування традиційної ідентифікації сучасним реаліям українського соціуму [5, с. 208]. Перехід України до ринкових відносин і пов'язане з ним загострення багатьох соціальних суперечностей призводить до девальвації національних моральних цінностей, що загрожує збереженню ідентичності української нації.

Втрата ціннісно-сміслових орієнтирів у ході швидких змін є одна з найбільш актуальних проблем суспільства. Аномія, апатія виступають як супутники й показники кризи національної ідентичності. Суспільство маргіналізується і втрачає свою моральну основу. Маргіналізація – це стан дезадаптованості. Якщо у пристосуванні до змін досягається результат, то людина засвоює нову систему соціальних зв'язків, інтеріоризує їх, психологічно сприймає. Якщо ж процес адаптації виявляється невдалим (причиною цього може бути і сам суб'єкт, який не хоче змінювати свій спосіб життя, цінності, світогляд), то тоді це явище проявляється як маргіналізація – невдала адаптація. Маргінал – це стан непристосованості, неадаптованості.

Маргіналізація соціуму реанімує та навіть посилює агресивно-споживацькі настрої, поєднані з політичною пасивністю. Система цінностей, до якої тяжіє суспільство, у цих умовах лежить в архаїчно-традиційній площині. Почуття соціальної відповідальності поступається місцем філософії відстороненості, системі самовиправдань, прагматичному кар'єризмові, подвійній моралі, яка зводить у життєвий принцип доведений до абсурду моральний релятивізм. Оскільки різні соціальні групи, окремі індивіди шукають нові «точки опори» у різних площинах соціального буття, дедалі поглиблюється відчуття розриву єдиного духовного простору, з'являються значні коливання і відмінності у визначенні базових цінностей, загострюється полеміка навколо напрямів подальшого розвитку українського суспільства [4, с. 178].

Маргінали можуть провокувати соціальні, в тому числі й

міжнаціональні конфлікти. Виникнення цих конфліктів зумовлено недостатнім рівнем культурного розвитку суспільства та неготовністю конфліктуючих сторін до пошуку різних форм діалогу, а іноді явною неповагою цінностей іншої культури. Відповідно, становлення національної ідентичності в сучасних трансформаційних умовах відбувається через складний процес політичної, соціальної та культурної маргіналізації.

Маргінальність, маргінальні процеси, маргінальна людина, маргінальна особистість – явища, які сьогодні стали частиною суспільного та індивідуального життя. Їх наростання останнім часом – очевидний факт. Маргінальність – це вираження специфічних відносин з існуючою соціокультурною дійсністю; одна із сторін життєдіяльності людини. Означене явище не виникає поза різким реальним чи надуманим зіткненням з оточуючим світом. Воно передбачає розрив традиційних зв'язків і створення свого власного, зовсім іншого світу. Наростання явища маргінальності в історичному аспекті викликали до життя теоретичну її рефлексію на рівні наукових розвідок.

Посилення уваги до явища маргінальної особистості не випадкове. Воно зумовлене, насамперед, тією роллю, яку відіграють маргінали в сучасних реаліях. Нерідко вони – «дно» суспільного життя. Але й так само нерідко – вони авангард суспільства, провідники майбутнього, його нових зразків. Маргінальний стан може продукувати нетривіальні форми інтелектуальної і художньої творчості. Внутрішній світ маргінального суб'єкта стає «мережею маргінальностей», через яку він бачить чужий світ і порожнечу між ним і своїм власним не як порожнечу, а як шлях до альтернативного виміру. Науковець Т. Шибутані стверджує, що «ті, хто бере участь у двох чи більше соціальних світах, є менш прив'язаними до партикулярного способу визначення ситуацій і звикли враховувати різні можливі рішення» [6, с. 495]. Такий хід думки дає можливість вченому зробити висновок, що в будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються в час швидких соціальних змін, і багато із великих досягнень

було зроблено маргінальними людьми [6, с. 495–496].

Реакція державних інституцій на явище маргінальності й сьогодні залишається, великою мірою, такою, якою вона була впродовж віків – в цілому негативною. Нерідко це призводить до виникнення соціальних конфліктів на етнічному, релігійному, демографічному, матеріально-економічному ґрунтах. Стандарти відношення до маргіналів, що склалися раніше, і нині заважають адекватній природі розвитку цього явища. Чітко виявилась глибока суперечність між очевидним фактом зростання впливу маргінала на розвиток сучасного суспільства й однозначно негативним до нього ставленням з боку соціуму. Така суперечність переросла в сучасних умовах трансформації в гостру суспільну проблему. Важко визначити, які суб'єкти чи яка соціальна група знаходяться в маргінальному стані, а які у нормативно-сталому, що протистоїть маргінальному; і в якому сенсі вони не є маргіналами, і в яких формах проявляється їх міжстатусний чи пограничний стан. Адже у цьому стані вже не існує чіткої межі спільностей, соціальних груп, їх норм і цінностей. Суспільство розглядається як маргіналізоване. Означені зміни вносять свої корективи у соціокультурні процеси. Трансформація соціальної сфери детермінує зміни образу думок, поглядів, цінностей, норм. Багатство форм культурного життя плюс їх вільний вибір нерідко змінює становище індивіда в суспільстві як елемента цілісної системи і призводить до його культурної дезінтеграції, ідентифікаційного хаосу. Досить красномовно ця тенденція відбита в ситуації бікультуризму, який з ряду причин став реальністю суспільного і буденного життя у більшості регіонів України.

Аналіз трансформаційних процесів сучасного українського суспільства дозволяє говорити про наявність досить суперечливих аспектів маргіналізації у рамках побудови нової соціальної структури. По-перше, руйнування соціальної структури спричинило процеси поляризації, зубожіння та декласування значної частини населення. Найменш соціально захищені суб'єкти «виштовхуються» нею на периферію. Це, у свою чергу, веде до

втрати життєвих ідеалів, зміни соціальних позицій суб'єктів, зміни цінностей і норм; по-друге, переважання в структурі соціуму перехідних, маргінальних утворень, пояснюється процесами реформування суспільства.

У ході цих процесів розвиваються нові форми життєдіяльності, які визначають і нові відносини. Процеси маргіналізації сприяють пошуку соціальними суб'єктами нових соціальних позицій, формуванню нових соціальних груп і прошарків, пошуку альтернативних видів зайнятості, стимулюють соціально ефективну поведінку.

Для більшості українців соціокультурний простір втратив свою колишню структурованість і постає розмитим. Лише окремі його фрагменти структуровані, а більша частина є нечіткою. Людина не може сприймати такі зміни й відразу адаптуватися до нових умов, відтак настає процес маргіналізації. Механізм останньої на соціостратифікаційному рівні постає таким чином: соціальні групи, що відрізнялися стійкими ідентитетами у колишній соціальній структурі, у новій визначають свої позиції з точки зору ступеня адаптованості до умов, що змінюються.

Причиною того, що у людей повільно здійснюється процес адаптації до нових соціальних умов є те, що суспільство завдяки ЗМІ (які інколи несуть загрозу нівелювання особистості) пропонує громадянам не добровільний набір нових цінностей, а нав'язує певні цінності, за допомогою яких особистість повинна адаптуватися до нових умов.

Проте особистість не можна так просто змінити за бажанням політиків. Навіть тотальний тиск ЗМІ на суспільну свідомість не може зруйнувати світоглядну позицію, систему цінностей у багатьох людей. Особливо складно змінити цінності, вкорінені в глибинних пластах культури. Мова йде не про одну соціальну групу, а про людей, які належать до різних соціальних груп, мають різні соціальні статуси, але дотримуються традиційної системи цінностей. Наприклад, якщо багато років у культурі базовою цінністю була соціальна справедливість, то відкинути її навіть масовою волюнтаристською атакою неможливо. І як би хто не переконував, що на першому місці має

бути, наприклад, така цінність, як священне право приватної власності або права людини, останні не зможуть конкурувати в цьому суспільстві зі справедливістю. Якщо так станеться, то це вже буде інше суспільство, з іншою культурою, з людьми іншого соціально-культурного типу.

Ситуація транзиту поставила перед українцями проблему макросоціетальної самоідентифікації. За цих умов особистість повинна визначитися відносно колишньої держави та визначити свою позицію у відношенні до нової держави; визначитися зі своєю етнічною ідентичністю, зробити вибір відносно рідної мови, культури, конфесії, вибрати для себе зовнішньополітичні орієнтації. З точки зору життєздатності суспільства як соціального цілого, пріоритетним стало питання про вибір громадянства. Перед індивідом постала внутрішня проблема вибору громадянської ідентичності, що породила ряд нових питань, на які особистість повинна відповісти собі, щоб отримати внутрішню згоду, моральний і психологічний комфорт.

Час, який переживає Україна, населення емоційно сприймає переважно негативно. Особистість остаточно заплуталася в розумінні самої себе, в розумінні того, хто вона є, в розумінні суспільства, в якому вона живе. Багато людей середнього та старшого віку втратили ряд соціальних статусів, заради яких вони робили життєву кар'єру. Частина їх ідентичності, як писав Ю. Габермас, «розпливлася», «розсіялася», «зруйнувалася» [1]. Картина світу в них деформувалася, фокус бачення суспільства збився, контури структури навколишнього соціального світу розпливлися і стали нечіткими.

Ідентичність сучасної людини змушена існувати у контексті високого ризику, що породжує цілий ряд граничних станів – відчуття невпевненості, абсурдності існування, сумніву, тривоги, страху, відчаю та ін. Сучасність позначена небувалим досі знеціненням індивідуального людського життя та високих ідеалів. У минулому індивід знаходив певну опору в зовнішньому світі, відбувалося «зняття» сумніву через цілісні світоглядні системи, віру, авторитет, традицію, ідеологію. Їх нівелювання ставить індивіда перед

фактом відповідальності за власне життя на такому високому рівні, який досі був неможливим. І це призводить до ситуації розгубленості, пошуку схем поведінки, які, в принципі, відсутні. Тепер людина прагне «мати» а не «бути» (Е.Фромм), прагне позбутися відповідальності за власні вчинки, що неминуче призводить до внутрішніх конфліктів та суперечностей. Як наслідок – відчуття замкненості, аморальності й невпевненості. Питання ідентичності – це питання людського буття, конфліктного за своєю суттю, адже постійно доводиться долати розкол між собою і зовнішнім світом. В результаті більшість людей знаходяться в соціально-травмованому стані. Особу заповняють соціальні фобії: втратити роботу чи житло, опинитися у злиденності, захворіти, стати жертвою злочинності. Вона втратила довіру практично до усіх соціальних інститутів. Її комфортний простір довіри в соціумі звузився до кола сім'ї і друзів, оскільки вона не довіряє практично жодному державному й громадському інституту. Постала проблема порушення зв'язку особи з суспільством. Більшість людей негативно або, у кращому разі, нейтрально сприймають державу і суспільство, в якому вони живуть. Так, за даними соціологічного опитування, тільки близько 3% опитаних відчувають щоденну турботу про них з боку держави, а 63% респондентів вважають, що держава відвернулася від них[8, с. 402].

Звичайно, питання щодо перспективності української держави дискусійне та потребує виваженого підходу і спеціального дослідження. Наразі однозначно можна сказати лише те, що достатньо осмислена й обґрунтована відповідь на це питання можлива лише після детального з'ясування внутрішніх тенденцій самоорганізації національної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. – К.: «Четверта хвиля», 2001. – С. 290.
2. Дробижева Л. Методологический подход: динамика в понимании и научных концепциях / Леокадия Дробижева // Национально-

гражданские идентичности: опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К., 2007. – С. 15–20., с. 19

3. Искусство и цивилизационная идентичность / [отв. ред. Н. А. Хренов]; Науч. совет РАН «история мировой культуры». – М.:Наука, 2007. – 603 с.

4. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 271с.

5. Терешкова Т.С. Соціокультурні витoki кризи національної ідентичності в Україні // Філософські виміри сучасної національної реальності // Матеріали міжнародної наукової конференції. – Т. 1. – Донецьк, 2011. – 221 с.

6. Шибутани Т. Социальная психология / пер. с англ. В.Б. Ольшанский / Т, Шибутани. – АСТ, 1999. – 544 с.

7. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 166 – 170.

8. Шульга Н. Дрейф на обочину: двадцять лет общественных изменений в Украине / Николай Шульга. – К.: ООО «Друкарня «Бізнесполіграф»». – К., 2011. – 448 с.

Summary

Sarakun L. Formation of National Identity and Processes Marginalization. Specific features of the formation of national identity in terms of transformation of Ukrainian society, and also revealed the marginalization and causes of the crisis of national identity.

Key words: national identity, marginalization, transformation of society, the crisis of national identity.